

Osnowę ideową ekspozycji oraz jej wartość stanowi szczególnej klasy przedmiot – najstarszy na naszych ziemiach relikwiarz zwany stauroteką. To jedyna w Polsce tak wczesna stauroteka typu krzyżowego. Tego rodzaju obiekty służyły do przechowywania najważniejszego dla chrześcijan rodzaju relikwii tzw. pasyjnych (związanych z męką i śmiercią Chrystusa) – fragmentów Drzewa Świętego Krzyża.

Odnaleziona na Ostrowie Lednickim stauroteka to dzieło bizantyjskiej pracowni cesarskiej – zabytek o najwyższej klasie artystycznej i warsztatowej. Pochodzi ze szczytowego okresu rozwoju Ostrowa (2 poł. X – 1 poł. XI w.) i dokumentuje najwcześniejszy horyzont chrystianizacji naszych ziem. Przypuszcza się, że stanowiła ona dar upamiętniający wyjątkowej rangi wydarzenie – chrzest Mieszka I lub pielgrzymkę cesarza Ottona III do Gniezna. Ten szczególny przedmiot pokazuje wielowymiarowość kultury najstarszego państwa piastowskiego oraz jego ideowe związki z ówczesnymi chrześcijańskimi i cywilizacyjnymi centrami europejskiej ekumeny.

Zwiedzający otrzyma możliwość obcowania z materiały oryginalnego zabytku, *jedynej i niepowtarzalnego, wzbogaconą poprzez narracyjno-ilustracyjną opowieść o staurotece*. Obejmie ona opracowanie 30 plansz (o wymiarach 110x150 cm) oraz włączenie w ekspozycję projekcji, zrealizowanego w technice 3D, filmu o relikwiarzu (film w posiadaniu Muzeum na Lednicy).

Wystawa przedstawi między innymi: 1. **odnalezienie Krzyża** (325 r.), 2. jego **pierwszy podział**, 3. najstarszą ekspozycję (335 r.), 4. **początki kultu Krzyża**, 5. zagrabienie przez Persów i odzyskanie przez chrześcijan, 6. kolejne podziały i rozejście się relikwii po chrześcijańskim świecie, 7. **najważniejsze miejsca zdeponowania relikwii (Jerozolima, Rzym, Konstantynopol)**, 8. **rodzaje staurotek**, 9. miejsce i **znaczenie stauroteki z Ostrowa** w grupie relikwiarzy krzyżowych, 10. **jej naukową wartość** (analizy materiałowe, zdjęcia w podczerwieni, analizy wnętrza) oraz **artystyczną i historyczną rangę**, 11. najstarsze ślady kultu Krzyża w Polsce (modlitwa do Krzyża – poł. XI w., dary księżnej Salomei), 12. **młodsze stauroteki z obszaru naszych ziem** (krakowskie oraz z Łęczycy), 13. miejsca zdeponowania najważniejszych fragmentów Krzyża Świętego w Polsce oraz 14. późniejsze znaczenie tej relikwii dla dworu Jagiellonów.

Nie sposób pominąć ideowego wymiaru stauroteki. Późna starożytność i średniowiecze to świat przesiąknięty symbolami. Wśród nich fundamentalną rangę posiadał krzyż, stąd **konieczne jest pokazanie** nie tylko nakreślonego wcześniej znaczenia stauroteki lednickiej jako relikwiarza, ale i **również roli motywu krzyża (cruciformis)** w ówczesnym świecie – pokażemy to **m.in. na przykładzie architektury** (rozwiniecie budowli sakralnych na planach krzyża łacińskiego i greckiego oraz krzyżowych martyryonów i basenów chrzcielnych). Prezentację zagadnień mistycznego i ideowego znaczenia krzyża zakończymy wskazaniem na 2 krzyżowe formy obecne w historycznej przestrzeni Ostrowa Lednickiego – kształcie kaplicy pałacowej oraz umieszczonych w jej obrębie urządzeń do chrztu.

Okruchy świętości

Relikwie Drzewa Świętego Krzyża - stauroteka z Ostrowa Lednickiego

Wystawa „Relikwie Drzewa Świętego Krzyża – stauroteka z Ostrowa Lednickiego” jest wyprawą w świat pełnej zagadek historii Drzewa Świętego Krzyża oraz związanych z nim relikwiarzy. Jeszcze do dzisiaj ich losy owiane są wieloma tajemnicami. To podróż do dawnego świata przesiąkniętego ogromnym ładunkiem wiary (i mistycyzmu) w Krzyż oraz jego zbawczą moc. To jednocześnie opowieść o przedmiocie, który odmienił losy naszego świata, bowiem wraz z odnalezieniem Świętego Krzyża oraz z wiarą w jego zbawczą moc świat ten nigdy już nie był taki sam jak dotychczas.

Dzieje Przenajświętszego Krzyża łączą się z męką i śmiercią Chrystusa oraz miastem w którym wydarzenie to miało miejsce. Co stało się więc z Krzyżem Chrystusa?, Gdzie go ukryto?, Kto i kiedy go odnalazł?, Kto go podzielił?, Gdzie przechowywano jego fragmenty?, W jaki sposób jego cząstki rozchodziły się po chrześcijańskim świecie?, Jaką rolę pełnił on dla cesarzy Wschodu i Zachodu ?, W jaki sposób okrucy Świętego Drzewa trafiły do ziemi Piastów – w tym na Ostrów Lednicki?, czy wreszcie Jakie było znaczenie krzyża w architekturze? to tylko niektóre z jakże wielu pytań na które próbuje odpowiedzieć autor wystawy.

Jerozolima – *civitas crucis* wyznacza początek tej historii, której kolejnymi ważnymi punktami są dwie imperialne stolice – Rzym oraz Konstantynopol. Krzyż Prawdziwy już od czasów jego odnalezienia (325 r.) przez cesarzową Helenę podlegał wielu podziałom. W Ziemi Świętej umieszczono go w specjalnie zbudowanej bazylice, w Rzymie trafił do kaplicy jego odkrywcy, zaś w Konstantynopolu znalazł się we włości cesarza Konstantyna, na forum jego imienia oraz w imperialnym pałacu, zaś nieco później i w tutejszej katedrze.

W 614 r. Jerozolima zostaje zniszczona przez Persów, a Krzyż wywieziony do Ktezyfonu. Święte Drzewo odzyskuje cesarz Herakliusz (628), który tryumfalnie przewozi je do Konstantynopola, by w 630 r. złożyć je ponownie w Jerozolimie. Nie na długo, bowiem już w 638 r. w obliczu zagrożenia arabskiego patriarcha Jerozolimy dzieli Krzyż na wiele części, które rozsyła do dziewiętnastu miast.

Nieco później w posiadanie Krzyża wchodzi Karol Wielki, jednak głównym centrum jego depozycji oraz eksportu staje się Konstantynopol. Krzyż obok funkcji religijnej pełni rolę instrumentu polityki zagranicznej władców stolicy nad Bosforem, którzy rozsyłają jego cząstki wielu panującym (np. książętom Armenii, czy królowi Węgier). Być może to właśnie z Bizancjum cząstka Krzyża trafiła na Ostrów Lednicki. Największa ilość części *lignum crucis* rozchodzi się po Europie z momentem zniszczenia Konstantynopola w 1204 r.

Początkowo krzyż utożsamiano z męką Chrystusa, jednak stopniowo od pojęcia krzyża jako narzędzia hańby i śmierci zaczęła dochodzić do głosu wiara w jego chwałę i mistyczną moc oraz drogę ku Zmartwychwstaniu, co miało miejsce od 2 połowy II w. po IV w. W tym też czasie w liturgii Jerozolimy ma miejsce ekspozycja relikwii Krzyża, obchodzone jest święto jego odnalezienia (14 września), zaś później święto jego odzyskania od Persów (3 maja). Rolę Krzyża w chrześcijaństwie akcentuje edykt cesarza Teodozjusza I (380) oraz późniejsze postanowienia synodalne (in Trullo oraz Nicea II).

Wraz z odnalezieniem Krzyża, którego największe fragmenty gromadzono w patriarchalnych stolicach oraz cesarskich skarbcach, miała również miejsce praktyka przechowywania jego części (zwykle w postaci dwóch drzazg) w specjalnych pojemnikach nazywanych staurotekami. Relikwiarzom tym nadawano przeróżne formy – posiadały one kształt krzyża, z czasem pojawiają się również stauroteki tablicowe oraz tryptykowe (trzyczęściowe). Typem starszym są egzemplarze krzyżowe, bowiem pojawiły się one już w IV w., zaś kres ich produkcji wyznacza jedenaste stulecie.

Stauroteki krzyżowe wytwarzano najczęściej z połączanej blachy brązowej. Posiadały one krzyżowe wycięcie oraz ryty chrystogramem (zapisany w greckim alfabecie skrót imienia Chrystusa). Stauroteki pozostałych typów wykonywano z drewna (najbardziej popularny był cedr) obitego złożoną srebrną blachą. Sporo z nich ozdabiano półszlachetnymi kamieniami, emaliami lub malowano. Różnorodny był wachlarz scen, którymi pokrywano stauroteki – najczęściej były to wizerunki cesarza Konstantyna i jego matki Heleny, medaliony z popiersiami świętych, sceny Ukrzyżowania, czy Wniebowstąpienia, jak również ornamentyka roślinna czy geometryczna. Niekiedy relikwiarze zaopatrywano we fragmenty bogatych tkanin lub oprawy ze skóry czy gagatu.

Twórcami staurotek byli ówcześni złotnicy. Wysoka klasa artystyczna wielu z nich wskazuje, że pochodziły one z cesarskich pracowni działających przy konstantynopolitańskim pałacu oraz z licznych warsztatów stolicy cesarstwa wschodniego. Inne ze staurotek, wykonywane ściśle według wzorów bizantyjskich, powstawały na terenie cesarstwa zachodniego, gdzie szczególnie bogata była ich produkcja w obszarze dzisiejszych Niemiec.

Do naszych czasów najwięcej ze staurotek zachowało się na Zachodzie. Niektóre z nich dotarły również i na nasze ziemie. Znamy je między innymi z Gniezna, Krakowa, Lednicy, Łęczycy, Pelplina, Poznania, Sandomierza, Strzelna, czy Wrocławia. Większość z nich pochodzi dopiero jednak z czasów panowania Jagiellonów, zaś obiektami najstarszymi są relikwiarze z Ostrowa Lednickiego, Krakowa oraz Łęczycy. Z 2 połowy XII w. pochodzi ostatnia z wymienionych staurotek, czy podobnie datowana stauroteka drewniana ze skarbca koronnego na Wawelu. Z tym horyzontem czasowym łączyła się także kolejna z krakowskich staurotek, która na Wawel trafiła znacznie później, bo dopiero w 1420 r.

Wśród tej grupy staurotek wyróżnia się relikwiarz odnaleziony na Lednicy – w sąsiedztwie niewielkiego kościoła, w warstwach z 2 poł. X – 1 poł. XI w. Wiele zagadek jakie wiązały się z tym znaleziskiem rozstrzygnęły jego specjalistyczne analizy. Zdjęcia termowizyjne ukazały jego naprawy, analizy surowcowe określiły materiał w jakim go wykonano (złożona srebrna blacha), wreszcie szczegółowe badania płótna z jego wnętrza wskazały na wysokiej klasy tkaninę w jaką pierwotnie zawinięto części *lignum crucis*. Relikwiarz ozdobiono imitującym perły ornamentem, rozetkami i chrystogramem, zaś jego skórzaną oprawę pokrywał wizerunek ukrzyżowanego Chrystusa.

Wymiar i klasa artystyczna stauroteki z Ostrowa Lednickiego są przeogromne. To produkt bizantyjskiego warsztatu – pracowni Konstantynopola lub działających w orbicie jej wpływów. Ten najstarszy na ziemiach piastowskich relikwiarz dokumentuje najwcześniejszą falę chrystianizacji Polski. Stanowił on najpewniej dar bizantyjskiego cesarza, który trafił do rąk księcia Mieszka I – prawdopodobnie jako pamiątka chrztu tego władcy.

Kult przydawany relikwiom Drzewa Świętego Krzyża to tylko jeden z obszarów religijności dawnego świata, który przetrwał do naszych czasów na lednickiej wyspie. Innym z jego czytelnych śladów jest zachowana tutaj architektura o formach krzyżowych. To wykreślona na planie krzyża greckiego przypoławcowa kaplica Mieszka I. Choć powstała ona w latach po 950 do 963/964 r. to jej odległe ideowe inspiracje sięgają korzeniami czasów późnego antyku, kiedy forma krzyża pojawia się w architekturze sakralnych budowli.

Odśloniecie na Ostrowie Lednickim kolejnych obiektów o krzyżowych formach – niewielkich zagłębień, stanowiło archeologiczną sensację, bowiem nigdy dotąd archeologia polska nie zetknęła się z podobnymi urządzeniami. Imitują one krzyżową formę kaplicy w których je umieszczono. Obiekty te stanowiły integralną część kościoła i spełniały funkcję basenów przeznaczonych do chrztu (*piscin*). Są one materialnym dowodem mających tutaj miejsce obrzędów chrzcielnych, a może i nawet chrztu samego księcia Mieszka I.

Wystawa „Relikwie Drzewa Świętego Krzyża – stauroteka z Ostrowa Lednickiego” rozgrywa się w kilku równoległych planach. Opowiada historię Drzewa Świętego Krzyża oraz kreśli jego fundamentalną rolę w przestrzeni chrześcijańskiego świata – tej materialnej i duchowej. Wskazuje na ogromne bogactwo relikwiarzy służących do przechowywania partykuł *lignum crucis* i rolę głównych centrów ich depozycji i eksportu. Pokazuje stauroteki jakie trafiły na dwory polskich władców oraz relikwie Krzyża przechowywane w wielu miejscach naszych ziem. Narracja odwołuje się również do ontologicznej przestrzeni świata późnoantycznej i wczesnośredniowiecznej architektury na której krzyż odcisnął swoje piętno.

Na tym tle rozwija się opowieść o relikwiarzu Drzewa Świętego Krzyża jaki trafił na Ostrów Lednicki. Akcentuje jego ogromne znaczenie dla pierwszych piastowskich władców, w oparciu o które mogli oni budować tożsamość swojej dynastii oraz sankcjonować swe panowanie. Pokazuje rangę i znaczenie wyspy na którą trafiła tytułowa stauroteka – miejsca, wielu zagadek i tajemnic, które zmieniło wczesną historię Polski.